

Rus ədəbiyyatından tutmuş, amerikan, Avropa ədəbiyyatına qədər, müsəlman sufi düşüncə tərzinə, Qərb və Uzaq Şərqdəki düşüncə cərəyanlarına dərinləndən bələd olan ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından ədəbi-fəlsəfi irsinin tədqiq edilib yalnız Azərbaycan oxucusuna deyil, eyni zamanda dünya ictimaiyyətinin də diqqətinə çatdıran, bu dəyərli irsin tədqiqinə yeni aspektdən yanaşan, elmi-ədəbi tədqiqatın önəmli bir parçası olan "müqayisəli ədəbiyyat" fonunda ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından yaradıcılığının müqayisəli tədqiqatını aparan görkəmli ərəbşünas alim məhz Aida İmanquliyeva olmuşdur.

Aida İmanquliyevanın tədqiqatlarında mədəni yaxınlıq və sintez

Hər hansı bir ədibin yaradıcılığı-nın və ya ədəbi cərəyanın müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunması asan məsələ deyil. Xüsusən də bu tədqiqat müxtəlif multikultural dəyərləri, mədəniyyətləri öz yaradıcıqlarında təcəssüm etdirən ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından nümayəndələrinin bədii irsi fonunda daha çətinləşir. Onların xristian və müsəlman mədəniyyətlərindən qidalanan şəxsiyyəti daha sonra rus və Amerika intellektuallarının və qədim hind inanclarının təsiri nəticəsində formalaşaraq yeni elmi-ədəbi simaların üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, ədəbiyyatla yanaşı, Həllac Mənsur, İbn Ərəbi, İbn Fəriz, İbn Sina, Əbul Alə əl-Məarri, Cəlaləddin Rumi kimi müsəlman mütəfəkkirlərinin, xristian mistik cərəyanlarının, amerikan transsendentalistlərinin və Uzaq Şərq düşüncə və inanc sistemlərindən Latso, Budda, Brahma kimi fikir öndərlərinin təlimlərinin bilicisi olan ərəb məhcər ədəbiyyatçıları-nın ədəbi irsinin müqayisəli tədqiqatını apara bilmək ən azından həmin mütəfəkkirləri ədiblər qədər bilməyi tələb edir. Bu baxımdan ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından ədəbi-fəlsəfi irsini, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz ədib və mütəfəkkirlərlə müqayisəli şəkildə tədqiq etmək Aida xanımın, sadəcə, ərəb ədəbiyyatı mütəxəssisi kimi deyil, eyni zamanda, fərqli ədəbi və fəlsəfi cərəyanların, multikultural dəyərlərin də dərin bilicisi olduğunu göstərir.

Aida xanım ərəb, rus, türk, ingilis, fransız, bir sözlə dünya ədəbiyyatının bilicisi idi. O, İslamdan öncəki Cahiliyyə şairlərinin əsərlərini, İslamdan sonrakı ərəb ədəbiyyatını, XIX yüzillikdə Avropanın təsiri altında yeni janrlarda yaradılmış müasir ərəb ədəbiyyatını gözəl bilirdi. Buna görə də o, ərəb məhcər ədəbiyyatının orijinal təhlilini verə bildi və bu təhlillərin ərəb müəlliflərinin yazdıqlarından daha güclü və hərtərəfli olduğunu söyləmək mümkündür. Onlar məhcər şair və yazıçılarınin tərcümeyi-halını, əsərlərindən nümunələri verməklə kifayətlənir, elmi təhlilə bir qədər səthi yanaşırlar. Aida xanımsa dərinlikləri tədqiq edir, məsələlərə, xüsusilə multikultural dəyərlərə elmi prinsiplərlə yanaşı, bütün məziyyətləri əhatə etməyə çalışırdı.

Ədəbi cərəyanlara gəldikdə Aida xanım Cübran Xəlil Cübranın erkən yaradıcılığında sentimentalizm cərə-

yanını izləməsini, sonralar sentimen-talizmdən romantizmə keçid dövrünü yaşamasını, Əmin ər-Reyhaninin ərəb romantizminin təşəkkülündə rolunu, Mixail Nuaymənin rus ədəbiyyatında realizmdən bəhrələnməsini ustalıqla açıb göstərmişdir.

A.İmanquliyevanın bu sahədəki tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirən görkəmli şərqşünas alim, akademik Vasim Məmmədəliyevin sözləri ilə desək, "Aida İmanquliyeva məhcər ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri Cübran Xəlil Cübranın və Əmin ər-Reyhaninin daha çox Qərb roman-tizminin, Mixail Nuaymənin isə rus tənqidi realizminin təsirinə məruz qaldığını göstərmiş və bunun əsas səbəbini onların dünyagörüşü, düşükləri mühit, ədəbi-bədii qayəsi və yaradıcı-lıq istiqamətləri ilə bağlamışdır. Müə-lif çox doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Cübran və ər-Reyhanidə R.U.Emersonun, U.Uitmenin, N.Toro-nun, Şellinin, Bayronun, Hükonun tə-siri daha çox hiss edildiyi halda, Pol-tavada təhsil almış Mixail Nuaymənin

bədii yaradıcılığında L.Tolstoyun, İ.Turgenyevin, A.Çexovun, ədəbi-tən-qidi məqalələrində isə V.Belinskinin təsiri müşahidə olunur".

Aida xanımın elmi yaradıcılığının aparıcı motivi Şərq-Qərb məsələsi idi. O, əsrlər boyu bir-biri ilə mübarizə aparmış bu iki qütbün ortaq və fərqli cəhətlərinin, onları birləşdirən və ayıran xüsusiyyətlərin ədəbiyyatda necə əks olunması məsələsini, bir sözlə multikultural dəyərləri araşdırırdı.

A.İmanquliyeva "Qələmlər birliyi və Mixail Nuaymə", "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" və "Cübran Xəlil Cübran" adlı əsərlərində bu müqayisəli elmi tədqiqatı ortaya qoymuş, dünya tədqiqatçıları arasında ərəb məhcər ədəbiyyatının yüksək səvi-yədə araşdırılmasına öncüllük etmiş-dir.

Mixail Nuaymə nümunəsində A.İmanquliyevanın apardığı müqayisəli ədəbiyyat tədqiqatından, xüsusilə də Mixail Nuaymənin ədəbi irsinin rus ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmasından konkret misallar çərçivəsində bəhs etmək daha məqsəduygundur.

Erkən yaşlarından rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından təmasda olan Nuaymə bu ədəbiyyatın öncülləri sayılan Tolstoy, Dostoyevski, Turgenyev, Belinski, Çexov, Puşkin, Qo-qol və başqa görkəmli ədiblərə olan heyranlığını hər zaman özü açıq bir şəkildə dilə gətirib. Nuaymə yaradıcı-lığında rus ədəbi irsinin təsiri özünü iki istiqamətdə göstərir: birincisi, ədəbiyyatda reformist fikirlərin səslənməsi və ədəbiyyatın ictimai rolunun olması, ikincisi isə, bu ədəbiyyatda daha çox, din, kilsə, varlıq mövzusunda Nuaymənin fikir dünyasının bəhrələndiyi yazıçıların mövcudluğu.

Ədəbiyyatda yenilik tərəfdarı olan Nuaymənin əsərlərində rus klassiklərinin təsir dairəsini müəyyən edən A.İmanquliyeva konkret misallar əsa-sında müqayisəli ədəbi çalışma aparıb. Məşhur rus tənqidçisi Belinskinin ədəbi-tənqidi görüşlərinin M.Nuay-mənin ədəbi-tənqidi estetikasının formalaşmasındakı rolundan bəhs edən A.İmanquliyeva məhz bunun sayə-sində Nuaymənin klassik ərəb tənqidi düşüncə tərzinin xaricinə çıxaraq, ədəbiyyatın əsas vəzifəsinin nədən ibarət olduğuna açıqlıq getirdiyini ifadə edir. Belinski kimi Nuaymənin də

ədəbiyyatın mühüm sahəsi olan teatr əsərlərinin cəmiy-yətin doğru istiqamətdə ad-dım atmasında, teatr səh-nəsi vasitəsilə həqiqətlərin olduğu kimi birbaşa tama-şaçıya təqdim olunmasının əhəmiyyətindən bəhs edərək, bu iki görkəmli ədib arasında paralellər aparan Aida xanım Nuaymənin ərəb cəmiyyəti içərisindəki tərbiyəvi və reformist rolu-nun Belinskinin rus cəmiy-yəti içərisindəki rolundan az olmadığını vurğulayır.

M.Nuaymənin hekayə müəllifi kimi formalaşma-sında da rus ədiblərinin bö-yük rolu olmuşdur. Çexov və Turgenyev ilə Nuaymə arasında müqayisələr apa-ran A.İmanquliyeva xüsu-sən də ikincisinin Nuaymə üzərindəki təsirini ön plana çəkir. Hətta Nuaymənin "əl-Əba vəl-bənun" ("Atalar və

oğullar") adlı dram əsərinin Turgen-yevin eyniadlı əsəri ilə bənzərlik təş-kil etdiyini və bunun, sadəcə, ad ox-şarlığı deyil, eyni zamanda əsərin su-jetinin, qəhrəmanların rus yazıçısının əsəri ilə bənzərlik təşkil etdiyini xüsu-si qeyd edən Aida xanım iki əsər ara-sında müqayisə apararaq dolğun təh-lillərə yer verir.

M.Nuaymənin ədəbi şəxsiyyəti-nin, xüsusən onun din, kilsə, varlıq kimi mövzularda dünyagörüşünün formalaşmasında, şübhəsiz ki, rus ədibi və mütəfəkkiri Tolstoyun rolu böyük olub. Erkən yaşlarından etiba-rən Tolstoyun əsərlərini mütaliə edən Nuaymənin ədəbiyyatda dini motivli mövzuların işlənməsində on-dan ilhamlandığını qeyd edən A.İmanquliyeva Nuaymənin kilsəyə və din adamlarına qarşı mövqeyinin dəyişməsində bu görkəmli rus ədibi-nin böyük rolu olduğunu vurğulayır.

Görkəmli ərəbşünas alim məhcər ədəbiyyatçılarından rus ədəbiyyatçıları ilə müqayisə etməklə kifayətlənmir. O, eyni zamanda amerikan yazıçıla-rının, xüsusilə, amerikan transsen-dentalistlərinin öncüsü olan Emerso-nun məhcər ədəbi quruluşunun nü-mayəndələri üzərindəki təsirlərindən bəhs edir. Xüsusən də, Nuaymənin fəaliyyətinin üçüncü mərhələsində ədəbi yaradıcılığını transsendenta-lizmin təməl prinsipləri üzərinə bina etdiyini, bundan sonrakı yaradıcılıq fəaliyyətində daha çox varlıq, varlı-ğın mahiyyəti, ölüm kimi fəlsəfi mövzulardan bəhs edən əsərlər qə-ləmə aldığını vurğulayır. Həqiqəti dərkətmədə rəşional ağıldan daha çox, intuisiya yolu ilə qəlbə ön plana çəkən amerikan transsendentalistlə-rinin dünyagörüşləri ilə Nuaymənin bu çərçivədəki düşüncə forması ara-sında yaxınlıq var. Əslində, bu dü-şüncə tərz, sadəcə, amerikan trans-sendentalistlərində mövcud deyil. Bunu qədim hind inanclarında, müx-təlif mistik cərəyanlarda və müsəl-man sufi ənənəsində də görmək mümkündür. Bu kimi realıqları ön plana çəkən A.İmanquliyeva çoxçe-şidli mədəniyyət qaynaqlarından bəhrələnməsi ilə müasir ərəb ədəbiyyatında iz qoyan Nuaymənin ədə-bi yaradıcılığının fərqli mədəniyyət-lərlə olan əlaqəsini üzə çıxarmışdır.

Burada bir məsələni də qeyd et-mək lazımdır ki, ərəb ədəbi tənqidçi-

ləri müasir ərəb ədəbiyyatında ilk novella nümunəsinin Misir yazıçısı Məhəmməd Teymurun 1917-ci ildə qələmə aldığı "Fil-qitar" ("Qatarda") adlı hekayəsinin olduğunu söyləyir-lər. Ancaq A.İmanquliyeva bu möv-zuda da ərəb ədəbiyyatçılarından bir addım önə çıxaraq, müqayisəli ədə-biyyat prizmasından yanaşmaqla adını qeyd etdiyimiz müəllifin novel-lasını M.Nuaymənin hələ 1914-1915-ci illərdə qələmə aldığı "Sənə-tuhəl-cədidə" ("Onun təzə ili") və "əl-Aqır" ("Qısır") adlı hekayələri ilə mü-qayisə edir. Nuaymənin hekayələrindəki süjet xəttinin Məhəmməd Tey-murun hekayəsi ilə müqayisədə da-ha uğurlu olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda Aida xanımın ifadəsi ilə desək, "M.Teymur hekayəsində qəh-rəmanlarının zahiri görünüşlərini təhlil etməklə kifayətləndiyi halda, Nuaymə qəhrəmanlarının daxili aləmlərinə də nüfuz etməyi bacarmış, onların psixoloji vəziyyətlərini də oxucuya məhərrətlə çatdırma bilmış-dir". Nəticə etibarilə, Nuaymənin ad-larını qeyd etdiyimiz iki əsərinin müasir ərəb ədəbiyyatında novella janrının ilk nümunələri olaraq qəbul oluna biləcəyini müqayisəli şəkildə üzə çıxaran A.İmanquliyeva bir çox ərəb ədəbiyyatçısı ilə müqayisədə fərqli yanaşma nümayiş etdirmişdir.

A.İmanquliyevanın müqayisəli el-mi araşdırmalarından görüldüyü ki-mi, o, sadəcə, tanınmış ərəbşünas kimi deyil, eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin və fərqli ədəbi-fə-lsəfi cərəyanların dərin bilicisi olaraq elm dünyasında öz dəst-xəttini qoy-muş, elmi məsələlərə global şəkildə, multikultural dəyərlər sistemi çərçivə-sində yanaşmış bir alimdir. Ona gö-rə də bu görkəmli alimimizin irsini öyrənmək mədəniyyətin müxtəlif sa-hələri haqqında fikir əldə etməyə, dünya ədəbiyyatına vahid bucaq al-tında baxmağa kömək edir.

Əslində, bu gün qloballaşan dünyamızda Şərqlə Qərb - bu iki fərqli dünya arasında ortaq dəyərlər axtarılıb-tapmağa çalışan hər bir təd-qiqatçı üçün ərəb məhcər ədəbi-yatçılarından yaradıcılığı, eləcə də bu yaradıcılığın tədqiqinə bir ömür həsr edən A.İmanquliyevanın əsər-ləri qiymətli mənbə kimi öz dəyəri-ni hər zaman qoruyub saxlayır və gələcək zamanlar içərisində də daim saxlayacaqdır.

Mahir Həmidov
filologiya
elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru,
dosent
akademik
Z.M.Bünyadov
adına
Şərqşünaslıq
institutu